

GRÅSONE I NORSK OKKUPASJONSHISTORIE

TSJEKKISKE TVANGSARBEIDERE I NORGE

LARS BUSTERUD – HANS OTTO FRØLAND – VENDULA V. HINGAROVÁ

INNHold

Innledning / 6

1 / TSJEKKERE PÅ TVANGSARBEID I NORGE / 8

Tvangsarbeidet i det
nazi-kontrollerte Europa / 10
Utskriving, reise og ankomst til Norge / 12
På tyske arbeidsplasser / 14
Levekårene / 16
Fritid og relasjoner / 18
Flukt / 20
Repatriering / 22
Minne / 25

2 / EKSEMPEL PÅ GRÅ- OG BLINDSONETEMA / 27

Grå- og blindsoner i norsk
okkupasjonshistorie: de utenlandske
tvangsarbeiderne / 28

3 / DIDAKTISKE MULIGHETER I MATERIALET ETTER DE TSJEKKISKE TVANGSARBEIDERNE / 36

Læreplanen i historie, Kunnskapsløftet 2020 / 38
Lesing av fotografier / 40

4 / LÆRINGSRESSURSER / 42

SENDT MOT NORD / 44

Zdeněk Opl / 45

TRONDHEIM SOM KNUTEPUNKT / 48

Strindaleiren / 49

Dora / 50

ARBEIDSVILKÅR / 52

Josef Lébl / 54

VENNSKAP OG KJÆRLIGHET / 56

Jaroslav Malý / 58

FLUKT / 60

Jan Hammer / 62

Jan Jansa / 63

REPATRIERING / 64

Ventetiden i Trondheim / 66

Minnet om tvangsarbeidet / 68

PROSJEKTENE OM DE TSJEKKISKE
TVANGSARBEIDERNE I NORGE / 70

FALSTADSENTERET / 72

Organisation Todt
Hauptlager Eichkamp
Verwaltung
Verpflegt 5 11 1945

PUBLIKASJONEN GRÅSONE I NORSK OKKUPASJONSHISTORIE TSJEKKISKE TVANGSARBEIDERE I NORGE

Utgitt av Falstadsenteret, Falstadvegen 59, 7624 Ekne, Norge.

Publikasjonen ble utgitt som en del av *prosjektet Czech-Nordic Memorabilia II – Democracy and Active Citizenship in Higher Education* (EHP-CZ-ICP-4-009) utviklet mellom Institutt for skandinaviske studier ved Karlsuniversitetet i Praha og Institutt for moderne samfunnshistorie ved NTNU. Prosjektet mottok finansiell støtte fra EØS-midlene for Tsjekkia, 2022-2024, program Utdanning, og Cooperatio Program fra Karlsuniversitet.

Forfattere: Lars Busterud Hans Otto Frøland, Vendula V. Hingarová

Fagfelle vurdering: Gunnar D. Hatlehol, Ingeborg Hjorth

Grafisk design: Eva Holá

Omslagsbildet: Ukjent fotograf (Noráci fotosamling, Filosofisk fakultet, Karlsuniversitetet, Tsjekkia).

På bildet: Tsjekiske tvangsarbeidere i Altafjorden (privat eie, Tsjekkia)

Iceland
Liechtenstein
Norway grants

FACULTY OF ARTS
Charles University

 NTNU
Norwegian University of
Science and Technology

falstad

Første utgave, Praha – Trondheim, 2024

© Vendula V. Hingarová, Hans Otto Frøland, Lars Busterud, 2024

© NTNU, 2024

© Charles University, Faculty of Arts, 2024

ISBN 978-82-92383-32-2

ISBN 978-80-7671-147-1 (online: pdf)

GRÅSONE I NORSK OKKUPASJONSHISTORIE

TSJEKKISKE TVANGSARBEIDERE I NORGE

LARS BUSTERUD – HANS OTTO FRØLAND – VENDULA V. HINGAROVÁ

Innledning

Under andre verdenskrig hentet de tyske nazistiske myndighetene mer enn 130 000 utenlandske tvangsarbeidere til Norge. Den største gruppen var krigsfanger (sovjetiske og polske soldater, jugoslaviske partisaner), men det var også mer enn 15 000 sivile tvangsarbeidere, inkludert 2000 fra Tsjekkoslovakia. De fleste kom fra Øst-Europa og Frankrike, men 21 nasjonaliteter har blitt identifisert.

Hitler hadde delt opp Tsjekkoslovakia etter München-forliket høsten 1938. Da ble Sudetenland innlemmet i Det tyske Riket. Våren 1939 okkuperte Hitler resten av det tsjekkiske området, som fikk navnet Riksprotektorat under det tyske Riket. Slovakia fikk beholde formell selvstendighet, men under reell tysk innflytelse.

De tsjekkiske tvangsarbeiderne fra Protektoratet er blant den mindre gruppen utenlandske sivilarbeidere i Norge under krigen som det er samlet mest informasjon om. Dette har skjedd i forsknings- og utdanningsprosjektene Noraci 1 og 2 de siste fem årene.¹ Det tsjekkiske forskerteamet har samlet inn flere ego-dokumenter (dagbøker, korrespondanse, beretninger) samt 3000 krigsfotografier som fortsatt er i etterkommeres eie i Tsjekkia. Dette materialet gir et unikt innblikk i tvangsarbeidernes liv og opplevelser, samt holdningene til tyskere og lokalbefolkningen under oppholdet i Norge. Tsjekkerne ble satt til hardt arbeid under harde forhold, hovedsakelig i Nord-Norge. Arbeidsforholdene var tøffe, men generelt hadde de mye bedre forhold og større frihet enn krigsfangene og sivilarbeiderne fra Sovjetunionen og Polen. Deres historie var nesten glemt før prosjektet startet, men minnene til de overlevende hadde overlevd i familiene og de nære nettverk.

Boken er inndelt i fire kapitler med ulike innfallsvinkler. Det første introduserer de tsjekkiske tvangsarbeidernes realhistorie i Norge under krigen. Kapitlet gir et innblikk i tvangsutskrivningen av dem, hvor de bodde, deres levekår, kontakt med nordmenn og repatrieringen etter krigen. Etter krigen begynte de å møtes for å minnes krigsoppholdet i Norge. Møtene ble etter noen tiår så hyppige at de kalte seg Noráci (nordmenn). Her presenterer vi noen av de autentiske krigsbildene fra de tsjekkiske tvangsarbeiderne som tok med seg kameraene sine og dokumenterte oppholdet i Norge.

Den andre delen tar for seg historien om de tsjekkiske tvangsarbeiderne som et eksempel på gråsoner i Norges okkupasjonshistorie. De utenlandske tvangsarbeidernes historie og erfaringer hadde lenge ingen plass i de nasjonale krigsfortellingene verken i Tsjekkia eller Norge, og vi forklarer hvorfor. I Norge var historien preget av den nasjonale motstandskampen mot okkupasjonsmakten, men i kontrast til de nasjonale heltehistoriene var de nasjonale svikerne

inkludert. I Tsjekkoslovakia valgte kommunistregimet å overse tvangsarbeidernes erfaringer fordi motstandskampen mot Nazi-Tyskland skulle ha all oppmerksomhet.

I den tredje delen undersøkes det didaktiske potensialet i tsjekkernes historier, med spesiell vekt på mikrohistorie og billedmaterialet etter tvangsarbeiderne. Mikrohistorie er en metode som retter oppmerksomheten mot enkeltpersoner og små enheter. Mikroperspektivet levendegjør den store historien samtidig som det viser det menneskelige handlingsrommet. Tilnærmingen gjør det mulig å både undervise om og forstå historien til ukjente utenlandske krigsarbeidere i Norge under andre verdenskrig.

I læringsressursene som følger står tvangsarbeidernes fotografier sentralt. Sju tema knyttet til tsjekkernes tvangsarbeidstid i Norge presenteres. Hvert tema består av en innledningstekst som redegjør kort for temaet. I tillegg presenteres bilder og illustrasjoner fra tvangsarbeidernes eget materiale. På mikronivået presenteres en konkret tvangsarbeider eller hendelse som representant for temaet. På denne måten bindes den lille og den store historien sammen. Samlet sett dekker temaene tidsspennet fra tvangsarbeiderne ble skrevet ut til arbeidstjeneste og fram til hvordan deres historie har blitt forvaltet fram til i dag.

De tre første kapitlene presenterer realhistorien om de tsjekkiske tvangsarbeiderne samt tanker om hvordan man kan jobbe didaktisk med temaet. Elevene skal kunne arbeide med læringsressursene gjennom lesing av de korte tekstene og gransking av bildematerialet. Ved å utfordre elevene til å arbeide med dette materialet utforskes samtidig en blindsoner i norsk okkupasjonshistorie. Om nødvendig kan man la elevene lese utvalgte deler fra de realhistoriske kapitlene som ekstra støtte til arbeidet med læringsressursene.

Boken avsluttes med et forslag til videre lesning ved å presentere litteratur og andre kilder som omhandler de tsjekkiske tvangsarbeidernes historie.

Teksten er et resultat av gjensidig forskning i norsk og tsjekkisk krigshistorie. Den viser at Hitler-Tyskland brakte mange tsjekkiske tvangsarbeidere til Norge og at tvangsoppholdet i Norge fikk stor betydning for de fordrevnes livsløp. Den viser samtidig at offentligheten både i Norge og Tsjekkoslovakia hadde begrenset kunnskap om tvangsarbeidernes erfaringer under krigen. Det er en spennende historie som vi bør kjenne til.

¹ Czech-Norwegian Memorabilia (EHP-CZ-ICP-1-001) og Czech-Nordic Memorabilia II. (EHP-CZ-ICP-4-009), begge prosjektene ledet av Karlsuniversitet i Praha med NTNU som samarbeidspartner.

1

TSJEKKERE PÅ TVANGSARBEID I NORGE

(Ukjent fotograf. Privat eie, Tsjekkia)

DEUTSCHES REICH

Tvangsarbeidet i det nazi-kontrollerte Europa

Nazi-Tyskland skapte et av historiens største transnasjonale systemer for tvangsarbeid under andre verdenskrig. Kanskje så mange som 20 millioner mennesker utførte tvangsarbeid i det tyskkontrollerte Europa. Tvangsarbeidet dekket både konsentrasjonsleirfanger, krigsfanger, sivilinternerte og sivilarbeidere. De jobbet i rustningsindustrien, med infrastrukturbygging og i landbruket. Det var ledd i en strategi: økonomiske ressurser i tyskkontrollerte land skulle brukes for tyske interesser. Den rammet spesielt unge mennesker, som ble revet vekk fra sitt hjemsted og sendt til fremmede steder.

Tysklands krigføring krevde mange soldater og en stor andel av tyske menn gjorde krigstjeneste. Derfor økte arbeidskraftbehovet. Nazistene hadde brukt konsentrasjonsleirfanger til tvangsarbeid siden 1933. I 1939 tok de i bruk polske krigsfanger, og i 1941 sovjetiske. Jøder som var blitt tatt til fange for å myrdes, ble satt i arbeid. I tyskkontrollerte land ble lokale arbeidskontor tidlig satt til å tvangsutskrive sivile arbeidere, men utskrivningen ble mer aggressiv våren 1942.

Nesten alle tyskkontrollerte land måtte gi fra seg mer arbeidskraft enn de mottok. Unntaket er Norge, som fikk en strategisk særstilling. Kysten var en ressurs for Tysklands sjøkrig i Nord-Atlanteren og Nordishavet. Kontroll over Norge var dessuten avgjørende for å opprettholde tysk innflytelse i Norden. Nord-Norge var videre et viktig oppmarsjområde og forsyningsbase for krigføringen i det nordlige Sovjetunionen. Siden Norges sivile og militære infrastruktur var tilbaketilgjengende, startet okkupanten allerede i 1940 å bygge den ut i høyt tempo. Det er i dette lys vi må forstå hvorfor Norge fikk tilført ca. 130 000 utenlandske tvangsarbeidere, mens relativt få nordmenn ble tvunget til å arbeide utenfor Norge. Norske krigsfanger ble sluppet fri i 1940 og ingen sivile arbeidere ble senere tvangsutskrevet til utenlandsarbeid. Derimot måtte mange av de ca. 10 000 nordmenn som satt i politisk fangenskap i det tyske *Reich*, utføre tvangsarbeid.

Våren 1942 iverksatte Hitler en bygge- og arbeidskraftmobilisering i Europa. Samtidig som Fritz Sauckel fikk i oppdrag å mobilisere den europeiske sivilbefolkningen til tvangsarbeid, ble en avdeling av Nazi-Tysklands største byggeorganisasjon, *Organisation Todt* (OT), sendt til Norge for å forsere infrastrukturbyggingen. Det var i den sammenhengen at Hitler beordret så mange tvangsarbeidere til Norge. De snart 2000 tsjekkiske tvangsarbeiderne fra *Protektorat Böhmen und Mähren* (Protektoratet) var en del av dem.

Utskriving, reise og ankomst til Norge

I 1939 påla Nazi-Tyskland det nylig okkuperte Protektoratet generell arbeidskraftplikt for menn mellom 16 og 25 år. Dette innskrenket ikke bare friheten til å velge arbeid, men åpnet også for tvangsutskrivning. Å nekte obligatorisk arbeidstjeneste ville føre til interniering. Som ledd i arbeidskraftmobiliseringen ble et nettverk av arbeidskontor bygd ut, som overvåket arbeidsstyrken i sitt område. For å rekruttere så mange arbeidere som mulig fra Protektoratet gjennomførte nazi-myndighetene utskrivning av årsklasser. Arbeidsplikten kom til å berøre mer enn en halv million tsjekkere, 20 % av den yrkesaktive befolkning. De fleste ble sendt til det tyske *Reich*, men mange også til andre tyskokkuperte områder.

Omtrent 2000 tsjekkere tilhørende aldersgruppen født 1918-22 ble sendt til Norge.¹ Alle ble utskrevet etter at Hitler våren 1942 krevde forsert arbeidskraftmobilisering. De aller fleste kom til Norge høsten 1942 eller første halvdel av 1943.

Tsjekkerne ble som andre tvangsutskrevne innkalt til det lokale arbeidskontoret, hvor de ble registrert og fikk beskjed om å møte på angitt togstasjon til angitt tidspunkt med én koffert. Togreisen endte i OTs transittleir *Schlachtensee* ved Berlin, hvor de etter helseundersøkelse fikk beskjed om at reisemålet var Norge. Tsjekkerne ble deretter sendt til *Szczecin* hvor det ventet skipstransport til Oslo. I Oslo ble de kort innkvartert i OTs transittleir på Bjølsen skole før det ble ny togtur videre til Trondheim. Byen var en transittsentral for OTs arbeidskraft. De fleste tsjekkerne ble sendt videre nordover, men en stor gruppe også sørover til Åndalsnes. Den største ansamlingen i nord var rundt Narvik/Harstad og rundt Mo i Rana, men mange var også i Troms og Finnmark. Flere hundre ble også værende i Trondheim, fordelt til bedrifter som arbeidet med å bygge ubåtbunkere.

Transporten videre fra Trondheim gikk med tog eller båt, siden jernbanelinjen stoppet i Nordland fylke. Skipstrafikken ble ofte utsatt for allierte angrep og ofte var det i tillegg dårlig vær. De strabasjose reisene til sjøs kunne vare i flere uker, til Finnmark i flere måneder. Når tsjekkerne endelig nådde bestemmelsesstedet, ventet gjerne hardt utendørs arbeid under arktiske betingelser.

På tyske arbeidsplasser

Tsjekkerne ble utplassert på tyske arbeidsplasser. Der jobbet de for et privat tysk firma som hadde kontrakt med OT. De fleste arbeidet med å bygge kystbefestninger eller veier. Firmaene organiserte arbeidsinnsatsen mens OT fastsatte arbeidsvilkårene, som f.eks. lønn, arbeidstid, forpleining og permisjon. OT hadde mer generøse forpleiningsnormer for polare strøk, men opererte i tråd med nazistisk raseideologi også med ulike forpleinings- og ytelsesnormer for ulike nasjonaliteter. Mens tvangsarbeidere fra Sovjetunionen og Polen fikk særlig dårlig behandling, skulle tsjekkerne etter normen behandles som tyskere. Det ledet til misnøye hos tsjekkerne at normene ofte ble satt til side av den lokale OT-ledelsen.²

Mange av tsjekkerne hadde fagutdannelse, men ble likevel satt til hardt kroppsarbeid som hjelpearbeidere. Arbeidet kunne f.eks. bestå i å bryte stein, hogge tømmer, byggearbeid med sement eller trevirke, men også losse- og lastearbeid i havnene. Det finnes også eksempler på at noen ble satt til det farlige arbeidet med å mudre havbunnen i dykkerklokker. Det ser likevel ut til at mange av tsjekkerne fikk overta oppgaver som krevde faglærte ferdigheter. Noen lærte seg raskt å sveise eller betjene maskiner, mens andre lærte seg grunnleggende snekker- eller elektroarbeid. Dette førte til mer innendørs arbeid og bedre levekår, nesten på linje med de som OT og Wehrmacht benyttet som hjelpepersonell i leirene. Disse arbeidet innendørs som skreddere, skomakere, snekkere og kokker.

I Trondheim arbeidet tsjekkerne hovedsakelig med byggingen av de enorme ubåtbunkerne Dora I og II. Bare Dora I ble ferdig. Den armerte bygningen hadde en størrelse på 153 m × 105 m, og var beskyttet av tre meter tykke betongvegger og et fire meter tykt tak. Arbeiderne var overvåket av bevopnede vakter mens de beveget seg mellom leiren og arbeidsplassen. Den regimenterte arbeidsdagen var også overvåket. De arbeidsmessige sikkerhetstiltakene var derimot begrenset under de improviserte og ofte kaotiske byggeforholdene. Arbeidsulykkene ga mange dødsfall, også blant tsjekkerne. Lange skift og fysisk utmattelse motiverte tsjekkerne til å arbeide sakte. De tok ikke selv initiativ til å fremskynde arbeidet, men utførte det for å unngå straff.³

OT krevde hele tiden arbeidsdisiplin og iverksatte mange tiltak for å fremme arbeidsytelsen. På slutten av krigen innførte OT ytelsesbaserte matrasjoner. Tvangsarbeiderne måtte få stempelt antall arbeidstimer daglig for få sin daglige matrasjon. Straffetiltakene var harde mot unnasluntring og rømninger fra arbeidsplassen. Tsjekkerne klager til tyske myndigheter ble som regel ikke tatt til følge.

Namen der OBL	
Unterdruck des	
Kammer-Verwalters	
Organisation Todt	
Aufstellungsbüro	
Margaret	
1	1
2	1
3	1
4	1
5	1
6	1
7	1
8	1
9	1
10	1
11	1
12	1
13	1
14	1
15	1
16	1
17	1
18	1
19	1
20	1
21	1
22	1
23	1
24	1
25	1
26	1
27	1
28	1
29	1
30	1
31	1
32	1
33	1
34	1
35	1
36	1
37	1
38	1
39	1
40	1
41	1
42	1
43	1
44	1
45	1
46	1
47	1
48	1
49	1
50	1
51	1
52	1
53	1
54	1
55	1
56	1
57	1
58	1
59	1
60	1
61	1
62	1
63	1
64	1
65	1
66	1
67	1
68	1
69	1
70	1
71	1
72	1
73	1
74	1
75	1
76	1
77	1
78	1
79	1
80	1
81	1
82	1
83	1
84	1
85	1
86	1
87	1
88	1
89	1
90	1
91	1
92	1
93	1
94	1
95	1
96	1
97	1
98	1
99	1
100	1

Levekårene

Lønn og forpleining for de tsjekkiske tvangsarbeiderne skulle etter normen være på linje med tyske arbeidere. OT bestemte arbeidstiden, opptil til tolv timers arbeidsdag, inkludert helger, og arbeidere hadde rett til én fridag i måneden.

Lønnen ble formelt fastsatt av arbeidsmyndigheten i Protektoratet, men fulgte OTs frontarbeidernorm. Det var høyere sats for overtid og søndagsarbeid. Lønnen fikk et fradrag på 30 % for skatt og avgifter, men tsjekkerne slapp den ekstra avgiften som tvangsarbeiderne fra Polen og Sovjetunionen ble pålagt. Arbeiderne fikk utbetalt et mindre beløp til lommepenger mens bedriftene overførte nettolønnen til konto i Protektoratet. Det skapte stor misnøye da mange bedrifter sluttet å overføre lønn det siste halvåret av krigen.⁴

Leve- og arbeidsforholdene for de tsjekkiske tvangsarbeiderne var generelt harde, men vesentlig bedre enn for mange andre nasjonaliteter. De bodde i brakkeleirer som ble bygget i nærheten av de ulike byggeplassene. Brakkene hadde ofte bare ett rom med køyeplass for 30 personer og ga utilstrekkelig varme i vinterhalvåret. Trengselen ga lite rom for privatliv.

OT forsynte arbeiderne med arbeidsklær og utstyr. Antrekket besto av gamle uniformer og grove arbeidsdresser, ofte supplert med egne gensere, skjerv og undertøy. Fottøyet var ikke tilpasset norsk klima. Hver fjerde uke hadde arbeiderne søndagsfri for å vaske og reparere arbeidstøyet. Med ujevne mellomrom fikk tsjekkerne utdelt sigaretter og tobakk, noen ganger også alkohol.

Tsjekkerne fikk fra starten matrasjoner tilsvarende tyske arbeidere og vesteuropeiske tvangsarbeidere, men fra våren 1943 ble deres rasjoner redusert. De ble da behandlet dårligere enn vesteuropeiske tvangsarbeidere, men fikk fortsatt bedre behandling enn de polske og sovjetiske tvangsarbeiderne.

Det var fra første stund i Norge misnøye over mengden og kvaliteten på maten. Den var ensformig, næringsfattig og knapt spiselig, ifølge beretninger, som også vitner om sult. Det var vanlig at familiene i Protektoratet sendte tsjekkerne mat.⁵ Frokosten besto av brød, margarin som hadde blitt utdelt kvelden før, noen ganger også med salami eller mindreverdige ost. På arbeidsplassen fikk de gjerne en tynn, men varm suppe (*Bunkersuppe*) som lunsjmåltid. Middagen ble servert i brakkeleiren etter at arbeidsdagen var over, og bestod gjerne av lapskaus eller suppe, med et stykke kjøtt eller fisk, og kokte rotgrønnsaker. Det var likevel ikke mangel på mat som forårsaket dødsfall og fysiske lidelser hos tsjekkerne.

TRONDHEIM

V upomínku na kamarády
ve službách O.T.

Germs Olda.
Ladman Olda
Kováč Josef
Kováč Karel.
Ducháčik Olda
Suchan Karel.
Minář Ladia
Báča Jaroslav
Hnět Jaroslav
Anta.

Jan Plna.
Berto Olda
Ladislav Vojta
Kováč Josef
Bartoš Karel

Fritid og relasjoner

Etter å ha blitt sendt til et fremmed land med hardt og uvant klima søkte de tsjekkiske tvangsarbeiderne naturlig nok trygghet i fellesskapet. At OT gjerne holdt nasjonale grupper samlet, gjorde det enkelt å vedlikeholde kameratskap. I den store Strindaleiren i Trondheim, hadde tsjekkerne en egen underleir, hvor de også kunne organisere egne fritidsaktiviteter utenfor de trange brakkene. Leiren var naturligvis overvåket, men tsjekkerne fikk praktisere et slags indre selvstyre så lenge atferden ikke brøt med OTs regler. OT ønsket ikke unødvendig kontakt mellom nasjonsgruppene innenfor leirområdet.

På arbeidsplassen og i fritiden utenfor leiren møtte de derimot tysk militært mannskap, sivile tvangsarbeidere fra andre nasjoner, og krigsfanger. Gitt felles tvangsarbeiderskjebne stilte tsjekkerne seg solidarisk med andre nasjonsgrupper, men språkbarrierer hindret tettere gjensidig kontakt. De var likevel sjokkert over de sovjetiske krigsfangenes forferdelige betingelser. Til tross for trusler om strenge straffer forsøkte enkelte tsjekkere å hjelpe dem.

Tsjekkerne hadde liten respekt for OT, men trusselen om maktbruk gjorde at de innordnet seg. Tsjekkerne respekterte OT, men trusselen om maktbruk gjorde at de innordnet seg. Tsjekkerne respekterte OT, men trusselen om maktbruk gjorde at de innordnet seg. Tsjekkerne respekterte OT, men trusselen om maktbruk gjorde at de innordnet seg. Tsjekkerne respekterte OT, men trusselen om maktbruk gjorde at de innordnet seg.

På fritiden fikk tvangsarbeiderne anledning til å møte den norske lokalbefolkningen. Det gode forholdet til lokalbefolkningen skilte seg markant fra det de tsjekkiske tvangsarbeiderne opplevde i Tyskland. Lenge etter krigen husket de hjelpen og varmen fra den norske befolkningen, som raskt hadde forstått at de utenlandske tvangsarbeiderne var like mye ofre for okkupantene som dem selv. Inntrykkene fra den fascinerende nordiske naturen og vennskapene som ble knyttet gjorde at de fleste tsjekkerne husket Norge med nostalgi etter krigen. De lengtet etter å se Norge igjen.

Den største belønningen under tvangsarbeidet var permisjon. Den kunne tas ut én gang i året, men bare til hjemstedet. Det var mange begrensende prosedyrer som måtte følges under permisjonen. De fleste tsjekkerne i Norge tok imidlertid bare permisjon én gang, i 1943, siden OT opphevet permisjonordningen i 1944. Personer som uteble eller kom for sent tilbake til leiren etter permisjon, ble hardt straffet.

SVERIGE - NORGE

Flukt

Mange tsjekkere forsøkte å unnsnippe tvangsarbeidet. Sjansene for å bli løslatt av medisinske grunner var små, de lette derfor etter andre utveier. Flere hundre deserterte under permisjonen, ofte spontant.⁶ Uviljen til å vende tilbake til de harde forholdene ble simpelthen for stor. Det velkjente hjemmemiljøet i Protektoratet ga håp om å kunne gå i dekning, men det lyktes bare et fåtall å gjemme seg helt til krigens slutt. Bortsett fra de siste månedene før frigjøringen fungerte nazimaskineriet i Protektoratet effektivt. Desertørene ble som oftest tatt. Både desertører og deres familier fikk strenge straffer.

En annen mulighet var å flykte direkte fra Norge til det nøytrale Sverige. Tyskerne bevoktet imidlertid hele grensen, og selve kryssingen av det vanskelige terrenget var både vanskelig og farlig. Likevel klarte rundt seksti tsjekkiske tvangsarbeidere å flykte over grensen. I Sverige fikk de hjelp av lokale myndigheter og representanter for den tsjekkoslovakiske eksilregjeringen. Noen klarte å komme seg til Storbritannia, hvor de sluttet seg til den tsjekkoslovakiske eksilhæren.

Et stort antall fluktforsøk mislyktes. Årsaken var at tsjekkerne ikke kjente omgivelsene og hverken var godt nok utstyrt eller i god nok fysisk form. Det er ukjent hvor mange av dem som døde under flukten, men flere havnet i Falstad fangeleir nord for Trondheim etter å ha blitt tatt til fange. For okkupanten var flukten til Sverige en større fare enn desertering i protektoratet, siden avhopperne ødela moralen på arbeidsplassen. Den største faren bestod i at de overleverte verdifull strategisk informasjon til allierte informanter i Sverige. Tsjekkiske flyktninger hadde erfaringskunnskap både om byggeaktiviteten og om hvordan tvangsarbeidere og krigsfanger ble behandlet.

~~je-li nar. posleďně v Norsku~~....., je živ a zdrav
a bude co nejdřív dopraven zpět do vlasti.

Za:

Repatriační odbor

ministerstva obřany práce a sociální péče
Praha II, Vác *Kalharov* 53/ V. - palác Fénix
referát repatriace dělníků.

Repatriering

Tysklands kapitulasjon i Norge i mai 1945 foregikk fredelig. Allierte myndigheter overtok makten og ga tvangsarbeiderne status som *displaced persons* for å repatriere dem til hjemlandet. Tsjekkerne ble i første omgang værende i sine arbeidsleirer. Det tok tid å samle dem i seks større transittleirer, men innen utgangen av juli var de samlet i en større utførselsleir i Oslo. De fleste ankom Tsjekkoslovakia i august og september 1945. Noen hadde da reist med fly fra Oslo til Brussel og reist videre på lastebil til Verdun før de via München ankom det tsjekkosllovakiske hovedmottaket i Plzen. De fleste reiste likevel på skip til Szczecin og derfra med tog til Plzen. En mindre gruppe reiste sammen med en gruppe sovjetiske krigsfanger med tog via Sverige og Finland til Sovjetunionen. De satt en tid i forvaring i en leir øst for Moskva før de fikk reise til Tsjekkoslovakia med tog gjennom Polen.

Repatrieringsarbeidet var ressurskrevende. Personer skulle identifiseres og registreres samtidig som logistikken krevde mye samordning. Den tsjekkosllovakiske regjeringen sendte egne repatrieringsoffiserer som bistod norske og allierte myndigheter i repatrieringsarbeidet. Norges Røde Kors hjalp til med innkvartering og forpleining.

Etterkrigsmånedene i Norge markerte en entydig positiv erfaring ved oppholdet i Norge. Tsjekkerne forkortet den lange ventetiden under den norske sommeren med ulike fritids- og turistaktiviteter. De oppsøkte attraktiv natur ved å gå turer. De organiserte idrettsaktiviteter. Samtidig hadde de mer sosial kontakt med den norske befolkningen, med resultat at mange vennskapsbånd ble knyttet. Mange fikk norske kjærester, og førte av dem inngikk tsjekkisk-norske ekteskap før de forlot Norge. De siste minnene fra Norge ble dermed for mange en vakker sommerperiode full av glede, romantisk kjærlighet og takknemlighet til nordmennene for hjelp og støtte. Disse minnene har nok hatt stor innflytelse på hvordan de husker tiden i Norge. Bare halvparten av de utsendte tsjekkerne fikk oppleve etterkrigsmånedene i Norge. Omtrent halvparten var blitt sendt til Tyskland eller Protektoratet høsten 1944.

Služba repatriantům

Zprávy repatričního odboru ministerstva ochrany práce a sociální péče všem vracějícím se do vlasti

Číslo 21.

V Praze dne 14. července 1945

Cena 1 K

Čechoslováci v Trondheimu - Norsko

Bons Paul, Nová Baňa, CSR.
Behmel Atulil, Podmokly — Pesechin.
Bican Jan, Jilovice u Českých Budějovic.
Biáha Josef, Lhota u Klatov.
Bobnec Josef, Praha XIV.
Busta Alois, Čáslavice u Třebíče.
Bulík Josef, Střany.
Čala Miloslav, Zlín.
Čech Vilém, Brno.
Cervinka Václav, Praha XII.
Čiháček Miroslav, Konštát na Moravě.
Diblík František, Dolní Újezd.
Ditrich Alois, Zelenčovice u Litvle.
Dobekal Jaroslav, Pterov n. L.
Doležal František, Dubňany.
Doutal Jaroslav, Třebíč.
Dokál Ladislav, Počátky.
Doupovec Rostislav, Zámčice na Moravě.
Folner Bohumil, Doubravky.
Gáber Paul, Seitendorf — Sachsen.
Gáber Viktor, Poltorna.
Hamáček František, Stropnice.
Hammer Jan, Bohušovice u Olomouce.
Hamrlik Josef, Hnětsovice.
Hánský Gustav, Třinec — Teplice č. nov.
Heida František, Páral.
Honec Vladimír, Přelouč.
Hodr Václav, Modřany u Prahy.
Hrabek Antonín, Opatowitz, Práha.
Hrabek Jaroslav, Moravské Budějovice.

Kobíček Václav, Praha VII.
Kapar Jan, Nové Srovice.
Kaplánek Jan, Horažovice.
Kasny Antonín, Brno.
Kavlík František, Praha.
Kopeček Josef, Brno.
Krníček Rudolf, Brno.
Karásek František, Znojmo.
Krušina Václav, Praha-Strakonice.
Kudlác Josef, Horní Lhota.
Koptiva Josef, Zelená Ves.
Košlík Jaroslav, Slatiňany.
Kosák Josef, Siračov.
Koudela Josef, Velké Meziříčí.
Krátký Jaroslav, Spáče.
Kubíček Miroslav, Krasice u Prostějova.
Kučka Miroslav, Krasice u Prostějova.
Kučka Jan, Praha VII.
Kulatrnek Leon, Praha VII.
Kubiček Bohoslav, Poštýně nad Orlicí.
Kulík Jaroslav, Blhov/Znojmo.
Ladec Vladimír, Brno-Komárov.
Ledko Antonín, Zám nad Sázavou.
Levovský Václav, Znojmo u Přelouč.
Lviček Vladimír, Chrást u Třinec.
Lvička Frim, Moravské Budějovice.
Lvička Robert, Oberbachau, Polka.
Lvička Frim, Moravské Budějovice.
Lvička Frim, Moravské Budějovice.

Plaček Václav, Tmava.
Pleša Emil, Sumice na Moravě.
Podoba František, Zeliv.
Procházka Josef, Cernošice u Prahy.
Rehák Rostislav, Moravská Ostrava.
Rehák Josef, Hluboká.
Schiller Vladimír, Brno.
Sika Josef, Nemožery.
Sirotek Jaroslav, Solopisky.
Smerád František, Benátky nad Jizerou.
Staneč Eduard, Valašské Klobouky.
Szpak Michal, Český Těšín.
Svoboda Ant. Václ. Silejovice.
Souček Karel, Praha.
Skoupy František, Lipůvka u Brna.
Soukup Václav, Březová Hory.
Svoboda Vladimír, Zbraslav.
Smerda Ladislav, Brno-Hosovice.
Sládek Otakar, Osvětimský.
Stěpánek Ludvík, Jestřebí.
Svec František, Zbraslav u Prahy.
Svarec Václav, Nové Jirny u Prahy.
Spitalský Václav, Pterov nad Labem.
Ticháček Jaroslav, Kdyně Podzáhmí.
Ticháček Jaroslav, Hlita — Norge.
Tinauer Johann, JI nad Ohří.
Toplý Jaroslav, Nový Teličov u Val Me.
Toušek Václav, Smaržova Lhota u Přelouč.
Toušek Jaroslav, Bohušovice u Kyjeva.
Toušek Jaroslav, Bohušovice u Kyjeva.
Toušek Jaroslav, Bohušovice u Kyjeva.

Urbasová Bronislava 1922, Karvinná.
Valenčák Josef, 1927, Látnava.
Vondrák Josef, 1922, Chýžka.
Valent Josef, 1915, Trpín.
Vicián Stefan, 1912, Litava.
Vicián Stefan, 1923, Litava.
Vicián Josef, 1925, Lachov.
Weinlich Jan, 1920, Olomouc.
Valchář Frant., 1925, Drahonice.
Vitous Václav, 1906, Nová Říše.
Varga Julius, 1922, Kočice.
Vavřinec František, 1902, Krásná Lpa.
Velkovský Jan, 1920, Nový Jičín.
Vrabec Václav, 1921, Bělá pod Bezdězem.
Václavík Mirosl., 1921, Doudleby.
Zelený Jindřich, 1922, Náchod.
Záruba Josef, 1906, Praha.
Zárubová Božena, 1920, Mor. Nové Ves.
Zerulák Karel, 1925, Sedletín.
Záliška Štěpán, 1930, Horná Mýto.
Záhořík Vladimír, 1920, Praha.
Závořský Jaromír, 1920, Dačice.
Závořská Monika, 1925, Dačice.
Zeman Jaroslav, 1917, Choceň.
Žilka Jan, 1922, Náchod.

Ins: hawek

Tisícopokl československých přistělaných ze dne 4. července 1945.

Doukova Marie, Most.
Doukova Růžena, Most.
Dobák Božena, Most.
Dobák Josef, Most.
Dobák Josef, Most.

Minne

Offentlig bevissthet om de tsjekkiske tvangsarbeiderne var lenge fraværende i Norge - av flere grunner. Norske arbeidere ble aldri tvangsutskrevet til utenlandsarbeid. De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Norge hadde samtidig en gunstigere stilling i nazistenes rasehierarki enn andre østeuropeiske nasjoner, på linje med de vesteuropeiske tvangsarbeiderne. Det ga dem større friheter og mer kontakt med den norske befolkningen, men de var ingen stor gruppe. Etterkrigsminnet i Norge om tsjekkerne begrenset seg derfor til enkeltindivider eller små grupper av venner og familiemedlemmer. Da de utenlandske tvangsarbeiderne endelig fikk offentlighetens oppmerksomhet, rettet den seg mot gruppene som hadde blitt behandlet verst, de jugoslaviske partisanfangene og de sovjetiske krigsfangene.

De omlag 2000 tsjekkerne som ble utplassert i Norge hadde samtidig andre erfaringer enn de ca. 300 000 som var utplassert i det tyske *Reich*. Mens de sistnevnte mintes farene ved flyangrepene og den kontinuerlige tyske fiendtligheten, mintes de som ble utplassert i Norge hardt arbeid og klima, men fremhevet i tillegg fascinasjon for den vakre naturen og den vennlige lokalbefolkningen.

Den vanskelige etterkrigstiden, da tvangsarbeiderne bygde opp sine yrkes- og familieliv i Tsjekkoslovakia, betydde ikke slutten på vennskap og minner. De fortsatte å treffe jevnaldrende. Mange korresponderte også med norske venner. De fleste ønsket å besøke Norge igjen, men det var lenge ikke mulig etter 1948. Den tsjekkiske kommunistregjeringen ønsket ikke oppmerksomhet om tvangsarbeidernes erfaringer og hindret samkvem med venner i Norge. Noen få fikk riktignok besøke Norge under det korte politiske tøværet i Tsjekkoslovakia på 1960-tallet. Da besøksmuligheten åpnet seg etter 1989, var de fleste forhindret pga. alder og helseproblemer.

Under den kalde krigen vedlikeholdt tvangsarbeiderne sitt kollektive minne om tiden i Norge i mindre uformelle nettverk, men det meldte seg et ønske om å arrangere større møter. Det første av disse møtene fant sted i 1972. Det var på disse møtene at de begynte å kalle seg *Noraci*, som i tsjekkisk dagligtale betyr «nordmenn».

Det var først etter Fløyelsrevolusjonen i 1989 at minnet om det tsjekkiske tvangsarbeidet i Norge fikk mulighet til å blomstre i Tsjekkoslovakia/Tsjekkia. Stadig flere av tvangsarbeiderne gikk imidlertid bort. Det var gjerne etterkommerne som fra 1990-årene forvaltet det kollektive minnet, men det viste seg at mange av tvangsarbeiderne hadde tatt vare på gjenstander og skrevet ned sine opplevelser fra tvangsarbeidet i Norge.

Til tross for snart fem tiårs marginalisering i Tsjekkoslovakia var det derfor gode forutsetninger for et forsknings- og formidlingsprosjekt om de tsjekkiske tvangsarbeidernes erfaringer i Norge og om hvordan minnet ble forvaltet under den kalde krigen.

Fotnoter

- 1 Vendula Hingarová og Zdenko Maršálek, **Posláni na Sever. Češi v Norsku na nucené práci**, Červený Kostelec: P. Mervart 2022, 247.
- 2 Gunnar D. Hatlehol, „Norwegeneinsatz“ 1940-1945: Organisation Todts arbeidere og gradene av tvang. Upublisert doktoravhandling. Trondheim: NTNU 2015.
- 3 Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol, Vendula V. Hingarova, Zdenko Maršálek, De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim, i Magne B. Rabben (red.), **Midnorske historier**, Oslo: Novus forlag, 2021, 147-185.
- 4 Vendula Hingarová og Zdenko Maršálek, **Posláni na Sever. Češi v Norsku na nucené práci**, Červený Kostelec: P. Mervart 2022, 224.
- 5 ibid, 116
- 6 ibid, 157-166

Noráci (Archiv Česko-německého fondu budoucnosti, nadačního fondu)

2

EKSEMPEL PÅ GRÅ- OG BLINDSONETEMA

NORGES

KRIG

1940-45

NORGES

KRIG

1940-45

NORGES

KRIG

1940-45

Historieverket *Norge i krig 1940-1945* bestod av 3 bind som kom ut mellom 1947 og 1950. Det var redigert av den anerkjente historikeren Sverre Steen. Det var få historikere blant forfatterne. De fleste forfatterne hadde gjerne hatt ledende posisjoner i motstandsbevegelsen og fikk gjerne ledende posisjoner i etterkrigssamfunnet. Bokverket etablerte grunnfortellingen om Norge under okkupasjonen.

Grå- og blindsoner i norsk okkupasjonshistorie: de utenlandske tvangsarbeiderne

Historikeren Ole Kristian Grimnes påpekte i 2020 at historieskrivningen om okkupasjonsårene hadde «ekspandert utover det patriotiske krigs- og kampperspektivet» som hadde dominert de første tiårene etter krigen.¹ Etterkrigstidens grunnfortelling hadde formidlet historien om et utbyttet og lidende folks nasjonale kamp mot ei ond okkupasjonsmakt, men inkluderte også landssvikernes unasjonale atferd. Det gode stod entydig mot det onde, mens motets og offerets lidelser styrket nasjonal identitet og samhold.² Grunnfortellingen var uttrykk for den form for historiefortelling som har blitt kalt metodisk nasjonalisme.

Staten bidro til grunnfortellingens styrke ved å finansiere historieverk, forskningsprosjekt og motstandsmuseum.³ Gjennom memoarlitteratur, radioformidling og filmer om motstandskamp, fangenskap og nasjonalt svik fikk grunnfortellingen nasjonal-mytisk karakter i den kollektive populærkulturen.⁴ Den nasjonale minnekulturen ble preget av konsensus.⁵

Grunnfortellingen var ikke usann, men hadde mange blindsoner. Den så lite utover landets grenser og okkupasjonsmakten var mastodonten «tyskerne». Den svart-hvite entydigheten ga dessuten lite plass for de mange gråsoner som fulgte av befolkningens mer eller mindre pragmatiske tilpasning under en femårig okkupasjon. Grunnfortellingen fungerte som skapelsesmyte for etterkrigstiden og etterlot seg både konsensus, berøringsangst og tabuisering.⁶ Dette var ganske vanlig i etterkrigstidens Europa, så Norges patriotiske grunnfortelling var ikke unik.⁷

Grunnfortellingen overlevde selv om en yngre generasjon fra 1970-årene søkte å bryte konsensus ved å utforske blind- og gråsonene. Utgivelsen av *Norsk krigsleksikon* i 1995 var et samlet uttrykk for denne generasjonens revisjonisme.⁸ Det åtte binds store nasjonale historieverket *Norge i krig 1940-1945*, som kom ut i 1980-årene, var likevel fortsatt farget av den svart-hvite grunnfortellingen.⁹ Bruddet satte fullt inn først fra 1990-årene.¹⁰ Historieforskningen har siden gjennomslaget opparbeidet mye ny kunnskap om hvor tett Norge var integrert i Nazi-Tysklands politiske, ideologiske og økonomiske maskineri.

Vendingen mot blind- og gråsonene omfattet også de over 130 000 utenlandske tvangsarbeiderne fra over 20 land, som tyske nazi-myndigheter brakte til Norge. Deres erfaringer hadde ikke hatt plass i grunnfortellingen og det er symptomatisk at den første vitenskapelige fremstillingen av jugoslavenes grusomme situasjon fra 1952, først ble publisert i 1972.¹¹ Ser vi bort fra lokalhistoriske begivenhetsfortellinger, er den første undersøkelsen av de utenlandske fangene

NOEN EKSEMPLER PÅ BLIND- OG GRÅSONETEMA SOM IKKE FIKK Plass I GRUNNFORTELLINGEN

- **NORDMENNENS BIDRAG TIL DE NORSKE JØDENES OG ROMFOLKS SKJEBNE**
- **FORHOLDET MELLOM TYSKE SOLDATER OG NORSKE SIVILE**
- **NORSKE BEDRIFTERS «TYSKERARBEID»**
- **NORSKE ARBEIDERES «TYSKERARBEID»**
- **KVINNERS MOTSTANDSARBEID**
- **"TYSKERJENTENE", "TYSKERBARNA" OG NORGES BEHANDLING AV DEM**
- **PARTISANENES MOTSTAND I SAMARBEID MED SOVJETUNIONEN**
- **UTENLANDSKE KRIGSSEILERE UNDER NORTRASHIP**
- **NORSKE SOLDATER OG KRIGSSEILERE SOM DESERTERTE**
- **DE UTENLANDSKE TVANGSARBEIDERNE SOM BLE TVANGSSENDT TIL NORGE**

Det mest skjellsettende eksempelet på den nye viljen til å søke ny kunnskap i blind- og gråsonene, er den nye kunnskapen om Holocaust i Norge. Denne ambisjonen har også skapt heftig offentlig debatt. I boken *Hva visste hjemmefronten?* (2018) påstod forfatteren Marte Michelet at hjemmefronten hadde kjent til planene for å utrydde de norske jødene, men gjorde ingenting for å redde dem i tide. Boken provoserte frem mot-boken *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste Hjemmefronten?* (2020), som ved bruk av historiefaglig metode tilbakeviste mange tolkninger og påstander. I 2021 publiserte Michelet boken *Tilsva*r for å svare på mot-boken. Hun erkjente noen av svakhetene som *Rapport* hadde påvist, men holdt i hovedsak fast ved sitt perspektiv. Det samme gjorde Espen Søbye i boken *Hva vet historikerne?* (2021). Han hadde tidlig sympatisert med Michelets gråsoneprojekt og gjorde det fortsatt, men erkjente også de mange feilene.

(sovjetiske, jugoslaviske, polske) et studentarbeid fra 1988.¹² En polsk historiker produserte den første doktoravhandlingen i 1999 med en studie av polske tvangsarbeidere.¹³ Det korte kapittelet *Krigens innvandrere* i trebindsverket *Norsk innvandringshistorie*, som kom ut i 2003, var banebrytende ved ambisjonen om å dekke den samlede tvangsinnvandringen.¹⁴ Marianne Neerland Soleims doktoravhandling om de sovjetiske krigsfangene fra 2004 ble publisert i 2009.¹⁵ Gunnar Hatlehols doktoravhandling fra 2015 viste at det var Hitlers beslutning våren 1942 om å sende en innsatsstyrke fra OT for å få fortgang i infrastrukturbyggingen, som førte til masseoverføringen av utenlandsk tvangsarbeidskraft. Avhandlingen redegjør for graden av tvang for alle tvangsarbeiderkategorier, inkludert de norske.¹⁶ Mikael Stokke ved Narviksenteret leverte i 2024 en avhandling om de jugoslaviske tvangsarbeiderne.¹⁷

Disse forskningsarbeidene har i sum opparbeidet grunnleggende ny kunnskap om tvangsarbeidet. Tvangsarbeiderne ble gjerne satt til tungt arbeid under harde betingelser, de fleste i Nord-Norge. Flere utlendinger enn nordmenn døde i Norge av krigsrelaterte årsaker. Tilførselen av tvangsarbeidere startet høsten i 1941, men de fleste ankom i 1942-43. Over 25 000 kom til Norge fra nordlige Finland høsten 1944, men de fleste av disse ble fraktet videre til Tyskland. Mens andre tysk-kontrollerte land ble frarøvet arbeidskraft, var Norge det eneste landet som fikk netto tilførsel. Vi kjenner ikke antallet årsverk tvangsarbeiderne stod for, men antallet representerte over 10 % av Norges egen arbeidsstyrke.

Den desidert største andelen av tvangsarbeiderne var de rundt 100 000 sovjetiske krigsfangene, soldater som var blitt tatt til fange på østfronten. Krigsfangene var gjerne i dårlig forfatning da de kom til Norge, hvor de måtte arbeide hardt med dårlig forpleining. Omtrent 17 000 omkom. I 1942-43, det første året etter ankomst, ble de rundt 4100 jugoslaviske fangene behandlet enda dårligere. Dette var i hovedsak etniske serbiske anklaget for partisanvirksomhet. De var i SS sin varetekt og i de nordnorske leirene var dødsraten rundt 70 % det første året. I 1943 ble de overført til Wehrmacht, som hadde klaget over at SS lot mangelfull arbeidskraft dø. De fikk da bedre behandling og dødsraten sank vesentlig. Hverken de sovjetiske krigsfangene eller jugoslavene ble behandlet i tråd med Genève-konvensjonen om krigsfangers rettigheter. Det ble derimot de omtrent 1700 polske krigsfangene, som hadde lav dødsrate. Omtrent 2600 tyske straffanger ble behandlet konsekvent dårlig og hadde vedvarende høy dødsrate.

I tillegg kom over 15 000 sivile tvangsarbeidere. Disse var i hovedsak blitt rekruttert gjennom tvangsutskrivning, men noen hadde også meldt seg frivillig og opplevde etter hvert at kontrakten ble tvangsforlenget. De fleste kom fra Sovjetunionen (Russland, Hvite-Russland og Ukraina), Polen og Frankrike, men 21 nasjonaliteter har blitt identifisert. Raseideologi påvirket deres lønns- og forpleiningsbetingelser. Dårligste betingelser hadde arbeiderne fra Sovjetunionen og Polen, mens vesteuropeiske arbeidere i prinsippet skulle behandles som tyske arbeidere. Praktiseringen varierte innenfor de ulike kategoriene også, noe som viser den lokale tyske myndighetens betydning.

De tsjekkiske tvangsarbeiderne fikk gjerne bevege seg fritt utenfor leirene på fritiden. Ofte fikk de kontakt med lokalbefolkningen. Dette bildet er fra havna i Skibotn, hvor to tsjekkere poserer stolt med fire lokale kvinner.

Bildene viser sovjetiske krigsfanger bak gjerdet og tsjekkiske sivile tvangsarbeidere som ikke er inngjerdet. Begge bildene er tatt under utbyggingen av det store kystartilleribatteriet Theo på Trondenes ved Harstad, trolig i 1943. Mens de sovjetiske krigsfangene bodde i egen inngjerdet leir og hadde høy dødsrate, bodde tsjekkerne i en felles leir med tyskere og andre sivilarbeidere. Tsjekkerne hadde flere friheter og bedre forpleining. Det var en kilometers avstand mellom leirene.

Blant de mindre gruppene er det opparbeidet mest kunnskap om de tsjekkiske tvangsarbeiderne fra Protektoratet. Dette har skjedd gjennom forsknings- og formidlingsprosjektene Norací 1 og 2 de siste fem årene.¹⁸ Arbeidsbetingelsene var harde og tsjekkerne klaget over utilstrekkelig forpleining. Men selv om de fleste ble tvunget til hardt arbeid under harde klimatiske betingelser, hadde de generelt bedre betingelser og større friheter enn andre nasjonaliteter fra Sentral- og Øst-Europa. De skulle nemlig behandles som tyske arbeidere, men som vest-europeiske tvangsarbeidere opplevde også de at betingelsene varierte fra arbeidsleir til arbeidsleir.

De to prosjektene dekker også hvordan den kollektive tvangsarbeidererfaringen i etterkrigstidens Tsjekkoslovakia ble minnet. I utviklingen av gruppens kollektive etterkrigsminne var det en vedvarende tvetydighet mellom motgang og elendighet på den ene siden og turistlignende erfaringer på den andre. De tsjekkiske tvangsarbeiderne var fascinert av det norske landskapet og verdsatte samværet med nordmenn.¹⁹

Fotnoter

- 1 Ole Kristian Grimnes, "Hvordan har historieskrivingen om okkupasjonsårene skiftet over tid?", *Nytt Norsk Tidsskrift* 37:3, 2020, 274-286.
- 2 Susanne Maerz, *Okkupasjonstiden som identitetsdiskurs. Fortidsbearbeidelse som identitetsdiskurs*, Oslo: Unipub 2010.
- 3 Sverre Steen (red.), *Norge i krig 1940-1945*, 3 bind, 1947-50.
- 4 Anne Eriksen, *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*, Oslo: Pax, 1995.
- 5 Ola Svein Stugu, *Den andre verdenskrigen I norsk etterkrigsminne*, Oslo: Samlaget 2021.
- 6 Odd-Bjørn Fure, *Norsk okkupasjonshistorie: konsensus, berøringsangst og tabuisering*, i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Oslo: Universitetsforlaget, 1999, 31-46.
- 7 Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1955*. Cambridge: Cambridge University Press 1999; Henrik Stenius et al., (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*, Lund: Nordic Academy Press 2011.
- 8 Hans F. Dahl et al., *Norsk krigsleksikon*, Oslo: Cappelen 1995.
- 9 Synne Correll, *Krigens ettertid: okkupasjonshistorien I Norske historiebøker*, Oslo: Scandinavian University Press 2011.
- 10 Stein Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget 1999.
- 11 Nils Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: en sosiologisk undersøkelse av norske vakter i «serberleire» i Nord-Norge i 1942-43*, Oslo: Pax forlag 1972.
- 12 Birgit Koch, *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945*, upublisert hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1988.
- 13 Emilia Denkwicz-Szczepaniak, *Polska siła robocza w Organizacji Todta w Norwegii i Finlandii w latach 1941-1945*, Toruń: Wydawnictwo UMK 1999.
- 14 Hallvard Tjelmeland, *Krigens innvandrere*, i H. Tjelmeland og G. Brockmann, *Norsk innvandringshistorie bd. 3 I globaliseringens tidsalder*, Oslo: Pax Forlag, 2003: 11-39.
- 15 Marianne Solheim Neerland, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945: Antall, organisering og repatriering*, Oslo: Spartacus 2009.
- 16 Gunnar D. Hatlehol, „Norwegeneinsatz“ 1940-1945: *Organisation Todts arbeidere og gradene av tvang*. Upublisert doktoravhandling, Trondheim: NTNU 2015.
- 17 Michael Stokke, *Jugoslaviske fanger i Norge 1942-1945. Fra SS' dødsleirer til Wehrmachts krigsfangeleirer*. Upublisert doktoravhandling, Tromsø: UiT, 2024.
- 18 Czech-Norwegian Memorabilia (EHP-CZ-ICP-1-001) og Czech-Nordic Memorabilia II. (EHP-CZ-ICP-4-009), begge prosjektene ledet av Karlsuniversitet i Praha med NTNU som samarbeidspartner. Se Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol, Vendula V. Hingarova, Zdenko Maršálek, *De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim*, i Magne B. Rabben (red.), *Midtnorske historier*, Oslo: Novus forlag, 2021, 147-185; Vendula V. Hingarová og Zdenko Maršálek, *Posláni na sever. Česi na nucené práci v Norsku*, P. Mervart, 2022.
- 19 Hans Otto Frøland og Vendula Hingarová, *Forced Labour Displacement during WWII: Czechs in Norway and their Memorialisation*, i Miika Tervonen et al. (eds.), *Forced Migrants in Nordic Histories and Historiographies*, Helsinki: Helsinki University Press 2024.

3

(Foto: Gunnar D. Hatleho)

Tsjekiske tvangsarbeidere under jernbaneutbygging nord i Norge.

Didaktiske muligheter i materialet etter de tsjekkiske tvangsarbeiderne

Det er overraskende at de tsjekkiske tvangsarbeiderne fikk lov til å ha med seg fotoapparat til Norge. Mange av dem var ivrige fotografer, og billedmaterialet de har etterlatt seg er omfattende. Tsjekkerne bilder fra Norge har fram til nå ikke vært allment kjent, hverken i Tsjekia eller i Norge. Bildene viser i hovedsak de tsjekkiske tvangsarbeidernes fritid. Vi ser at de kunne bevege seg relativt fritt og omgås lokalbefolkningen. På anleggsområder og verksteder var hovedregelen at de ikke hadde lov å fotografere. Til tross for dette finner vi enkelte bilder fra anleggsområder, verksteder og også av sovjetiske krigsfanger. Arbeid med bildene vil gi elevene unik innsikt i en del av vår historie som vi tidligere ikke kjente til.

Mikroperspektivet

Mikroperspektivet er en rød tråd i denne framstillingen av de tsjekkiske tvangsarbeiderne. Mikrohistorie som metode handler om en nærgående og intensiv gransking av et avgrenset historisk fenomen, i vårt tilfelle de tsjekkiske tvangsarbeiderne som ble sendt til Norge under andre verdenskrig. Mikrohistoriens formål er å finne svar på de store historiske spørsmålene ved å studere disse menneskene avgrenset. En viktig side ved metoden er at de historiske aktørene ikke må ses på som marionetter for underliggende krefter i historien, de må ses på som aktive individer som alle har en eller annen form for handlingsrom.¹ Mikroperspektivet gir oss altså muligheten til å lære mer om det «marginale» i historien.²

Tanken bak å velge en mikrohistorisk inngang er at det vil hjelpe oss til å avdekke faktorer som vi tidligere ikke har observert.³ Vi vil hjelpe elevene til å se sider av norsk okkupasjonshistorie som ikke er representert hverken i grunnfortellingen om andre verdenskrig eller i norske lærebøker. Grunnfortellingen om andre verdenskrig i Norge rommet ikke de tsjekkiske tvangsarbeiderne. De har vært en blindsoner i vår fortelling om krigen og læringsressursene viser at de befant seg i gråsonen mellom tvang og frihet. Ved å fokusere på enkeltmennesker, mikroperspektivet, vil det være lettere for elevene å relatere seg til de utenlandske tvangsarbeidernes opphold i Norge under krigen. De fleste tsjekkerne som ble sendt til Norge på tvangsarbeid var i begynnelsen av tyveårene, altså omtrent like gamle som bokens målgruppe. Nærheten i alder vil gjøre det lettere for elever og studenter å sette seg inn i tvangsarbeidens livssituasjon – på terskelen til de voksnes verden. Ved å belyse denne gruppen både utfordrer og utvider vi elevenes forståelse av andre verdenskrigs historie.

Tsjekkiske tvangsarbeidere spiser
lunsj på byggeplass.

Læreplanen i historie, Kunnskapsløftet 2020

Et av de sentrale trekkene ved mikrohistorie er altså at den søker en mer realistisk undersøkelse av enkeltmenneskers handlingsrom innenfor de normer mennesket levde i. Mikrohistorien undersøker omfanget og graden av fri vilje innenfor samfunnets generelle strukturer.⁴ Fortellingene om tvangsarbeiderne vil gi elevene trening i å «*se et mangfold av perspektiver og til å forstå at mennesker har ulike prioriteringer, holdninger og verdier i ulike kontekster*».⁵ At så mange historier er dokumentert, åpner opp for komparative studier av fenomenet tvangsarbeid i Norge under andre verdenskrig. En slik komparativ studie av mikrohistorier vil gi elevene en utvidet og nyansert forståelse av tvangsarbeidsbegrepet og det historiske tvangsarbeidet i Norge under andre verdenskrig.

Ved å se på enkeltmenneskene avdekker vi både deres felles historie og erfaringer samtidig som vi viser mangfoldet innenfor gruppen. Vi ser at noen av tvangsarbeiderne i større grad utnyttet friheten de hadde innenfor tvangens grenser mer enn andre. Dette gir oss konkrete eksempler på «*(...) hvordan mennesker i fortiden håndterte sine livsbetingelser*»⁶ som det uttrykkes i læreplanen. Å synliggjøre handlingsrommene for elevene kan gjøre dem oppmerksomme på handlingsrommet de har innenfor sine gitte livsbetingelser.

I læreplanen står det at «*[e]lvene skal kunne undre seg over, reflektere over og vurdere hvordan kunnskap om fortiden blir til*»⁷. Det hevdes at man i dag ser en økende misforståelse av hvordan kunnskap blir til, noe som medfører minkende tiltro til både forskningsmiljøene og forskningsresultater. Elevene trenger en økt tydelighet omkring hva en forskningsprosess faktisk er. Mikroperspektivet er i seg selv en pedagogisk hjelp for å forklare elevene både hva forskere gjør og hvorfor man gjør som man gjør.⁸ Mikrohistorie basert på kildestudier kan dermed være med på å styrke elevenes forståelse av hvordan kunnskap blir til. Historiene om de tsjekkiske tvangsarbeiderne i Norge under andre verdenskrig er en fortelling om en gruppe mennesker uten helter. Tvangsarbeiderne har blitt behandlet som helter hverken i Tsjekia eller Norge, og det eksisterer heller ingen offisiell historie om dem. Historiene om denne gruppen har blitt satt sammen av informasjon fra et bredt spekter av egodokumenter; brev til og fra familie og venner, offisielle papirer fra OT, dagbøker, memoarer, avisomtale og en stor mengde fotografier. I tillegg til at etterkommernes minner også er blitt samlet. Å vise elevene dette mangfoldet av kilder som har blitt brukt for å fortelle tsjekkernes historie, vil gi elever og studenter innsyn i hvordan en historiker jobber for å opparbeide fortiden til historie.

«Faen Norge»

- ung tsjekkisk mann viser motstand mot det nazistiske tvangsarbeidet på sin egen måte.

streisen!

weis

Mann

(name)

Arbeitsdienststelle
Menschen 194 4 Rfl 5

16 AUG 1944

5.8.44

b. Einreise
b. Ausreise

Marsch

194

Ausgefertigt am

Organ

Super

Lesing av fotografier

Den grunnleggende ferdigheten lesing i historiefaget legger vekt på arbeid med skrevne tekster. Lesebegrepet innebærer også at elevene ikke bare skal *se på* bilder, de skal *lese* bilder som egne kilder til kunnskap om fortiden. Dette er en forståelse av lesebegrepet som har et stort, og kanskje uutnyttet, potensial. Elevene lever i en verden der bilder har en sentral plass, ikke minst i sosiale medier. Ved å bruke bilder aktivt i undervisning, bringer vi faget nærmere elevenes livsverden ved at vi bruker en kildetype som elevene kjenner fra før.

Fotografier er en svært tilgjengelig kilde til informasjon om fortiden. Bilder blir ofte brukt i tillegg til skriftlige kilder for å bekrefte noe vi allerede vet fra før.⁹ Fordelen med å bruke bilder er at de er mer tilgjengelige for leseren, i vårt tilfelle elever og studenter, enn skrevet tekst. Det er svært viktig at bildene ikke brukes uten å bli satt inn i en relevant kontekst, uten kontekst vil leseren kunne få lite kunnskap ut av bildene.¹⁰ Vi vet at mange elever stiller seg kritiske til fotografier brukt i reklame. Historiske fotografier derimot, ser mange elever på som troverdige vinduer inn i fortiden. I denne sammenhengen hjelper det ikke at mange lærebøker ikke i tilstrekkelig grad ser på bilder som kilder som skal tolkes.¹¹

Historikeren kan bruke bildet til beretning, som en kilde til den virkeligheten det beskriver. For å kunne forstå bildene må vi kjenne til samtidens normer og konvensjoner som tilsa hvordan et visst emne skulle framstilles.¹² I vårt tilfelle stemmer ikke alltid bildenes motiv (ferieminner) med det kollektive minnet i Norge om «tvangsarbeid» – en kategori som i norsk minnekultur gjerne har havnet inn under sekkebetegnelsen «krigsfanger». Gjennom arbeid med tsjekkernes bilder vil elevene selv erfare at det fantes ulike grader av tvang i det nazistiske regimet.

Fotnoter

- 1 Sigurður Gylfi Magnússon og István M. Szijártó, *What is Microhistory?: Theory and Practice*, London og New York: Routledge 2013.
- 2 Astri Andresen, *Å gripe fortida: innføring i historisk forståing og metode*, Oslo: Samlaget, 2015.
- 3 Giovanni Levi i Peter Bruke, *New perspectives on historical writing*, Cambridge: Polity Press, 2001.
- 4 Levi Burke, *New Perspectives on Historical Writing*
- 5 Kunnskapsdepartementet (2019). Læreplan i historie fellesfag (HIS01-03). Fastsatt som forskrift. Læreplanverket for Kunnskapsløftet 2020.
- 6 Ibid.
- 7 Ibid.
- 8 Annasara Hammar og Linn Holmberg, *Varför mikrohistoria? Om teckentydningens dragningskraft och historievetenskaplig transparens*, Stockholm: Historisk Tidsskrift vol 137, 2017.
- 9 Knut Kjelstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*, Oslo: Universitetsforlaget, 1999, 198.
- 10 Kjelstadli 1999.
- 11 Peter Seixas og Tom Morton, *The big six: historical thinking concepts*, Toronto: Nelson Education, 2013, 58.
- 12 Kjelstadli 1999.

4

LÆRINGSRESSURSER

(Foto: Jaroslav Malý)

SENDT MOT NORD

Høsten 1942 ble de fleste av de om lag 2000 unge tsjekkiske menn tvangssendt til Norge for å arbeide for Det tyske riket. Tvangsarbeiderne ble først sendt med tog til OT-leiren Schlachtensee utenfor Berlin, der gjennomgikk de helseundersøkelse, så fikk de beskjed om at de skulle sendes til Norge. Reisen til Norge gikk videre med tog og båt til Oslo før de ankom OTs transittleir i Trondheim. Derfra ble tvangsarbeiderne fordelt til arbeid forskjellige steder i Norge.

Arbeitsamt Olmütz
Úřad práce v Olomouci

Olmütz den 2. November 1942

Verpflichtungsbescheid
auf Grund der Regierungsverordnung vom 4. Mai 1942, Slg. Nr. 154/42 über Maßnahmen zur Lenkung der Arbeitskräfte.

Příkazovací výměr
podle vlády, nař. z 4. května 1942, č. 154/42 Sb., jímž se činí některá opatření o řízení práce.

Herrn — Frau — Fräulein
Panu — Paní — Slečně

Zdeněk Opl
Chomut

in v
Straße
ulice
bei
u

Sie werden hiermit für die Zeit vom 6. November 1942 bis auf Kriegsende zur Dienstleistung
Příkazují Vás tímto na dobu od 6. listopadu 1942 do konce války k práci

Hilfsarb. bei Organisation Todt

4. května 1942, č. 154/42 Sb., jímž se činí některá opatření o řízení práce.

Dokumenter fra tvangsarbeidstiden i Norge. Her ser vi Zdeněk Opl's reisedokumenter. Kollasjen illustrerer godt mangfoldet i kildematerialet etter tvangsarbeiderne.

(Privat eie)

nd-Süd
10.2.44
1944

Antonín, Kadišlav
Oktober 1942

Der Bezirkshauptmann
in Prag und Süd
Bezirksgewaltung
(Zentralverwaltungen)

27. Okt. 1942

Der Bezirkshauptmann
in Prag und Süd
Bezirksgewaltung
(Zentralverwaltungen)

aufnahme am 6. November 42
einfinden.

Diebstahl

Sichtvermerk
Zdeněk Opl
24. 10. 44

24. 10. 44

Zusatzvermerk zum Sichtvermerk
24. 10. 44

Zdeněk Opl

Zdeněk Opl (1922–1987) ble tvangsutskrevet til arbeidstjeneste for Det tyske riket i november 1942. Tyveåringen måtte forlate familie og venner og ble sendt til Trondheim hvor han først jobbet med utbyggingen av ubåtbunkeren Dora. På grunn av helsemessige utfordringer fikk han en mindre fysisk krevende jobb, først ved Strindaleiren i Trondheim, senere ved Brettingen fort i Trondheimsfjorden. I 1944 ble han overført til Hattfjelldal i Nordland hvor tyskerne forberedte oppbyggingen av en vedgass-fabrikk, gass utvunnet av ved skulle brukes som drivstoff - *knott*. Opl prøvde å flykte til Sverige. Fluktforsøket var mislykket, men ble ikke oppdaget av tyskerne. I november 1944 ble han sent hjem til Protektoratet på sykepermisjon, før han ble overført til arbeid i Tyskland. Tidlig i 1945 ble han dimittert på grunn av dårlig helse.

Ombord på dampskipet Urundi, som brakte de tsjekkiske tvangsarbeiderne fra Tyskland til Norge. (Privat eie, Tsjekkia)

18.3 43

Hier

Organisation Todt

Arbeitskarte Nr. 069802

Diensbuch

Name: Svoboda Vorname: Oldřich

Geburtsdag: 19.4.1921 Eskm.-Nr.: 324529

Geburtsort: Pilsen Kreis: Pilsen

Familienstand: a) ledig, verheiratet, verwitwet, ledig
b) Geburtsjahre der minderjährigen Kinder

Heimatbeschriftung: Pilsen

Wohnort: Pilsen 51

Kreis: Pilsen

Strasse: H. Hardenberg

den 4. November 1941

(Unterschrift) *Oldřich Svoboda*

(Eigenhändige Unterschrift des Inhabers) *Oldřich Svoboda*

Staatsangehörigkeit

Oldřich Svoboda registreringskort for tvangsarbeid for OT, alle tvangsarbeidere fikk utstedt slike. Vi ser av registreringskortet Svoboda's personalia og at han ble satt i arbeid for Organisation Todt. Under ser vi tsjekkiske tvangsarbeidere som poserer for fotografen på en byggeplass i Norge.

Videre lesing / *Sendt mot nord,*
tyve historier sidene 21, 23, 25, 33 og 75

Kartet viser de stedene i Norge som vi vet at tsjekkiske tvangsarbeidere ble sendt til.

ŠTĚTÍN
FALKENBURG

TRONDHEIM SOM KNUTEPUNKT

Nesten alle de tsjekkiske tvangsarbeiderne var i kortere eller lengre tid innom Trondheim. Mens de var der, ble de innkvartert i Strindaleiren.

Trondheim

Strindaleiren

Trondheim var OTs transittsentral i Norge. Så og si alle de tsjekkiske tvangsarbeiderne var i kortere eller lengre tid innom byen. De fleste ble fordelt til andre steder i landet, men noen ble stasjonert permanent i Trondheim. Mens tvangsarbeiderne oppholdt seg i Trondheim, bodde de i Strindaleiren.

Strindaleiren var den største leiren tyskerne bygde i Trondheim, med plass til over 3600 mann. Leiren bestod av om lag 75 bygninger og var inndelt i 11 underleirer. Forholdene i de delene av leiren hvor tvangsarbeiderne bodde var bedre enn der krigsfangene ble plassert. Tvangsarbeiderne kunne bevege seg relativt fritt i og utenfor leiren, det fikk ikke krigsfangene lov til.

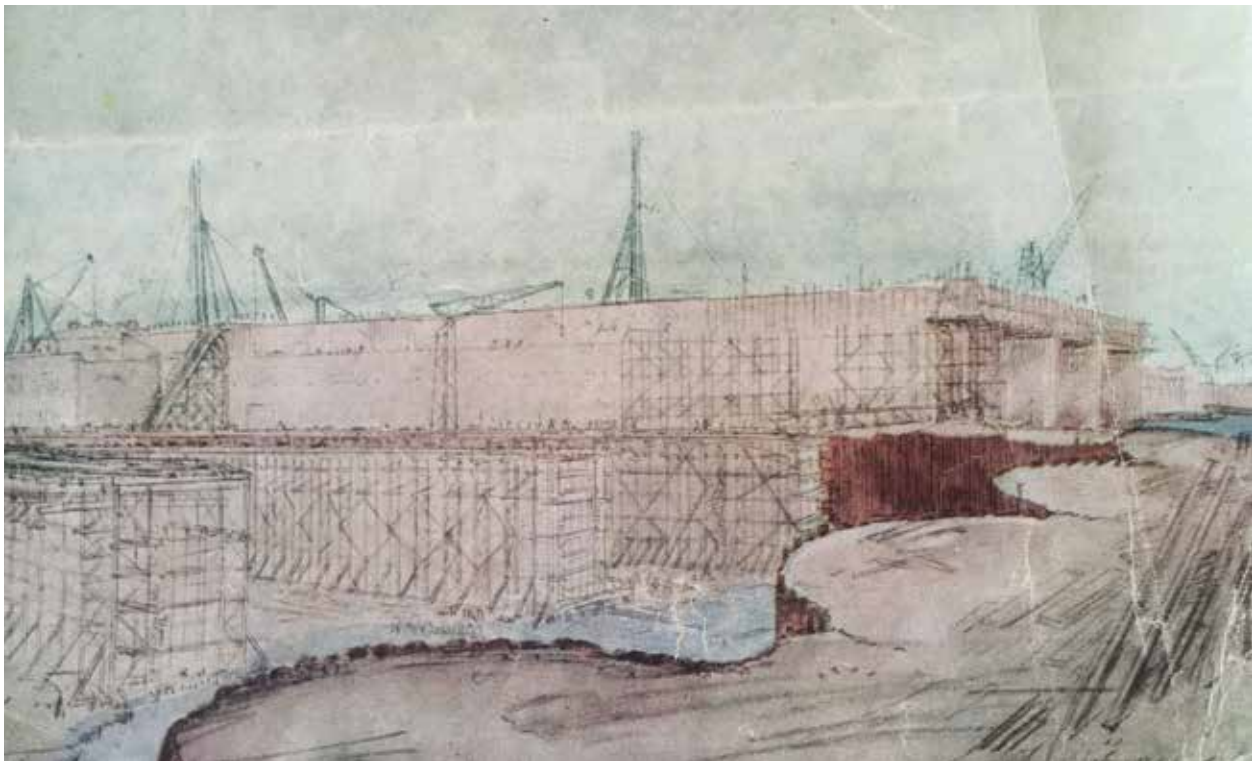
Tysk skisse av Strindaleiren (Grosslager Strinda på tysk) fra januar 1945. (Rustkammeret, Trondheim)

Dora

Jan Šefl (1922-2014) ankom Trondheim sammen med 312 andre tsjekkiske tvangsarbeidere 7. desember 1942. OT hadde bestemt at han skulle jobber for firmaet Ing. Papproth. Firmaet hadde spesialisert seg på grunnarbeid under vann. I en trykkutjevnet senkekasse ble tvangsarbeiderne senket ned på sjøbunnen utenfor Dora 1 for å fjerne sand og slam så det kunne støpes fundamenter til ubåtbunkeren. Fundamentene skulle hindre den enorme ubåtbunkeren å skli ut i sjøen. Sand og slam ble måkt opp fra sjøbunnen med håndmakt. Šefl sa i ettertid at arbeidet var svært fysisk krevende og at tvangsarbeiderne fikk så lite mat at de gikk til byen for å tigge.

Tsjekkiske tvangsarbeidere under byggingen av ubåtbunkeren Dora I.

Zdeněk Oppl skisse av Dora I. Oppl arbeidet en periode tilknyttet dette byggeprosjektet. (Privat eie, Tsjekkia)

Videre lesing

Sendt mot nord, tyve historier sidene 47-49

Byggingen av ubåtbunkerne Dora I og II i Trondheim var tyskernes største byggeprosjekter i Norge under andre verdenskrig. Bunkerens mange meter tykke betongvegger og tak skulle beskytte inntil sju ubåter mens de lå i havn, hvor de ble vedlikeholdt og utrustet for nye tokt mot alliert skipstrafikk i Nord-Atlanteren. (Ukjent fotograf, Noráci fotosamling, Filosofisk fakultet, Karlsuniversitetet og Josef Lébl familie)

ARBEIDSVILKÅR

Tvangsarbeidernes privatliv var begrenset til soveplassen.

Tvangsarbeiderne spiste, hvilte og sov på fellesrom.

Julefeiring på brakka. Til tross for en hverdag under tvang, fikk de tsjekkiske tvangsarbeiderne pynte både seg og brakka i forbindelse med julefeiring.

De tsjekkiske tvangsarbeiderne hadde harde leve- og arbeidsforhold. Til tross for dette levde og arbeidet de under langt bedre forhold enn krigsfanger fra Sovjetunionen og Jugoslavia. De tsjekkiske tvangsarbeiderne fikk bedre behandling fordi de skulle behandles som tyske arbeidere. Tsjekkerne var ofte fagarbeidere med spesialkompetanse som tyskerne trengte til sin byggeaktivitet i Norge. De fikk lønn, matrasjoner tilsvarende tyske arbeidere og mulighet til å reise hjem til Protektoratet på permisjon.

(Foto: Jaroslav Malý. Norðici fotosamling, Filosofisk fakultet, Karlsruiverstet)

Tsjekkisk tvangsarbeider pakker klær og utstyr. (Foto: Jaroslav Malý)

OT-leiren i Hemne slik
den så ut da den sto ferdig.
(Privat eie, Tsjekkia)

Tsjekkiske tvangsarbeidere under bygging av leir i Hemne,
Trøndelag. Mange tsjekkiske tvangsarbeidere var i kortere
eller lengre tid involvert i byggingen av denne leiren.

Josef Lébl

Josef Lébl (1922 –1991) ble tvangsutskrevet i november 1942. Han måtte jobbe for det tyske selskapet Georg Wendel i Trondheim, hvor han først arbeidet som hjelpearbeider, senere som sveiser og ventilasjonsmontør. Firmaet Georg Wendel sysselsatte fire tyske håndverksmestere og tjue tsjekkiske tvangsarbeidere. Lébl jobbet på bunkeranlegg i områdene rundt Trondheim, han ble også sendt til Hemne, Kristiansund og Ålesund.

Lébl snakket tysk og lærte seg sveising og montering av ventilasjonssystemer. Han forhandlet med de tyske arbeidsgiverne for å oppnå bedre arbeidstider, bedre matrasjoner og mer fritid. Lébl er et godt eksempel på en person som utnyttet det handlingsrommet han hadde gjennom språkkunnskaper og spesialkompetanse som tyskerne trengte for å få bygd sine anlegg.

Videre lesing

Sendt mot nord, tyve historier sidene 13, 41-53, 61, 65

Tvangsarbeider Josef Lébl med sveiseutstyr. De tvangsarbeidere som var eller fikk opplæring som fagarbeidere hadde stort sett bedre arbeidsvilkår, fordi bedriften de jobbet for hadde bruk for deres kompetanse. (Privat eie, Tsjekkia)

VENNSKAP OG KJÆRLIGHET

Til tross for språklige utfordringer fikk de tsjekkiske tvangsarbeiderne kontakt med lokalbefolkningen. En overraskende stor del av fotografiene etter tvangsarbeiderne viser situasjoner der de omgås nordmenn.

Ekteskap mellom norsk kvinne og tsjekkisk tvangsarbeider (her omtalt som krigsfange) presenteres som nyhetssak i Arbeider-Avisa 8. September 1945.

Trønderjente lykkelig
gilt med tsjekkisk
krigsfanga.

Ikke alle krigsektepar har fått like heldig ut. En pleier jo vanligvis betrakte disse krigsekteparene som mer eller mindre tvilløse foretak.

De tsjekkiske tvangsarbeiderne fikk lov til å være sammen med lokalbefolkningen på kvelder og fridager. Mange innledet forhold til norske kvinner i løpet av krigsårene. Fredssommeren ble det inngått 40 ekteskap mellom tsjekkiske tvangsarbeidere og norske kvinner.

Tsjekkiske tvangsarbeidere på skitur sammen med norske venner. Av bildene ser vi at de tsjekkiske tvangsarbeiderne hadde frihet til å omgås lokalbefolkningen når de hadde fri.

Ett av flere fotoalbum som illustrerer at tvangsarbeiderne hadde gode minner om norske jenter.

(Privat eie, Tsjekkia)

Flere tsjekkiske tvangsarbeidere forteller i sine memoarer at de var overrasket over gjestfriheten i Norge. Noen fikk også mulighet til å besøke sine venner i Norge etter krigen. (Privat eie, Tsjekkia)

Ukjøp

1945

Fjelltur
Fjelltur er de beste turene som kan tas i sommeren. De er enkle og billige, og de gir en god øvelse. De er også en god måte å bli kjent på fjellet på. De er også en god måte å bli kjent på fjellet på. De er også en god måte å bli kjent på fjellet på.

Minnet om de norske jentene, her tegnet av en tsjekkisk tvangsarbeider på et julekort.

Norske jenter og tsjekkiske tvangsarbeidere på fjelltur. Bildene er antakelig tatt sommeren 1945. (Foto: Jaroslav Malý)

Jaroslav Malý

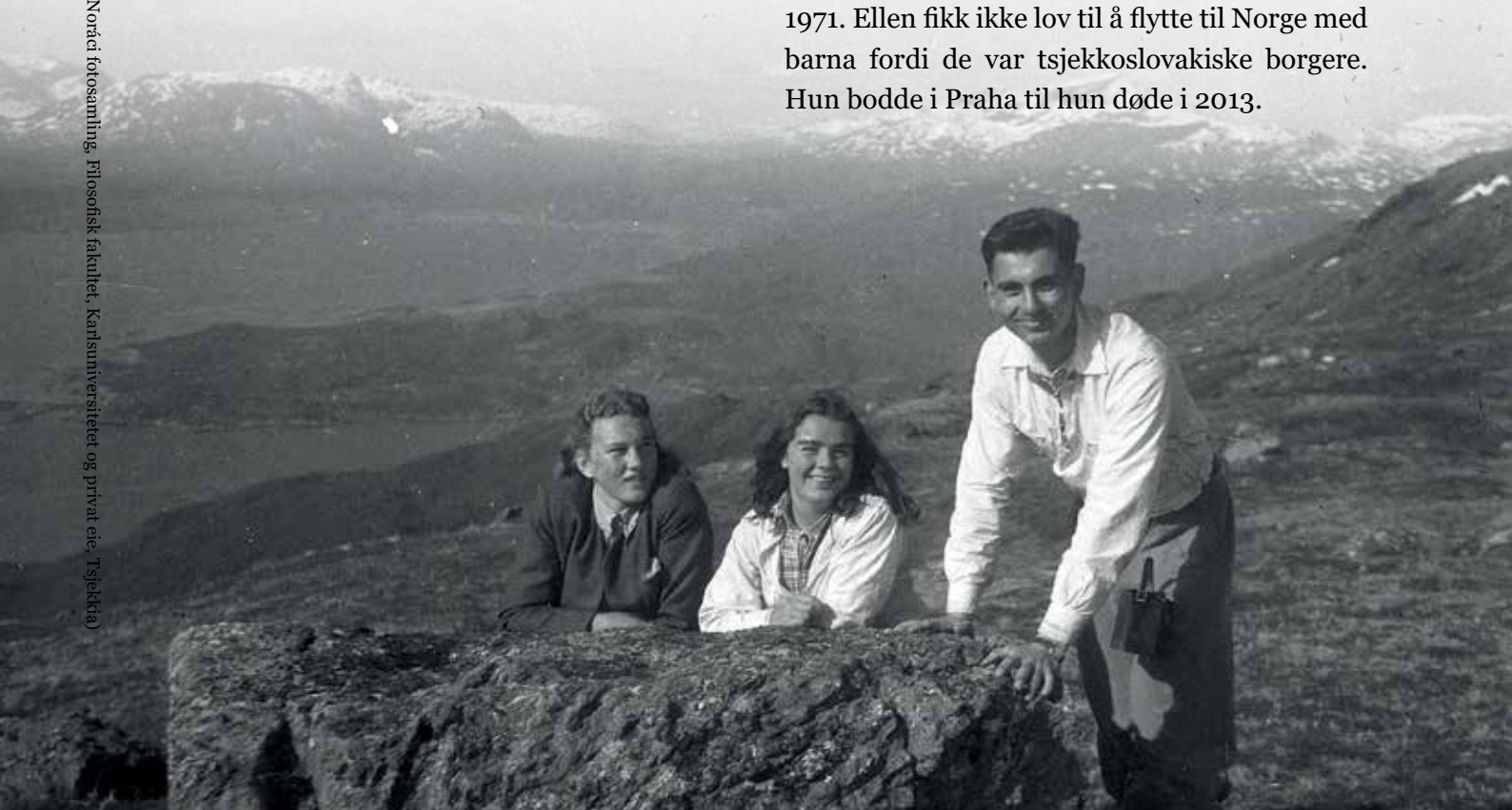

Ekteparet Malý fotografert etter vielsesseremonien i Narvik, mai 1945.

Videre lesing

Sendt mot nord, tyve historier sidene 15, 79 og 87

Jaroslav Malý (1922– 1971) ble utskrevet til tvangsarbeid i november 1942. OT sendte han først til Harstad og så videre til Narvik. Han ble kjæreste med Ellen Romsloe og de giftet seg 19. mai 1945, samme høst fikk de en datter. Malý ble repatriert til Tsjekkoslovakia i september 1945, mens hans gravide kone ble igjen i Narvik. Han arbeidet i *Selskapet for kjemisk og metallurgisk produksjon*. Selskapet sendte han til Sverige som praktikant på grunn av hans språkkunnskaper. Hans kone og datter (som døde tre år gammel) flyttet dit. I 1949 ble han kalt hjem for militærtjeneste, og vendte da tilbake sammen med sin kone. I 1950 ble tvillingene Ivo og Karin født. Familien bosatte seg i Praha. Til tross for mange forsøk fikk familien aldri reise sammen til familien i Norge. Jaroslav døde i 1971. Ellen fikk ikke lov til å flytte til Norge med barna fordi de var tsjekkosllovakiske borgere. Hun bodde i Praha til hun døde i 2013.

FLUKT

Tyske soldater patruljerer den norsk-finske grensen,
november 1940. (Forsvarsmuseet, Oslo)

Flere av de tsjekkiske tvangsarbeiderne prøvde å flykte fra tvangsarbeidet. Noen forsøkte å flykte fra arbeidsleire i Norge, mens andre da de var på permisjon i Protektoratet. De som ble tatt under fluktforsøk fra Norge ble fengslet før de ble satt inn igjen i tvangsarbeid. Tyskerne satte inn store ressurser på å spore opp de som unnlot å returnere etter permisjon. Det var flere tvangsarbeidere som lyktes å flykte fra arbeidstjenesten. Noen av de som flyktet meldte seg til tjeneste for den tsjekkiske eksilhæren i England.

Tyske myndigheter satte inn søk etter tvangsarbeidere som ikke vendte hjem fra permisjon i Protektoratet. Familier som valgte å hjelpe tvangsarbeidere på flukt risikerte også å selv bli straffet. (Politi Museum, Praha)

Jan Hammer

Jan Hammer (1922-2007) ble sendt til Norge på tvangsarbeid i 1942. Kort tid etter at han kom til landet forsøkte han å flykte til Sverige. Fluktforsøket mislyktes og Hammer satt fengslet på Falstad fangeleir utenfor Levanger fram til mars 1943. Hammer ble satt til å jobbe ved Sager und Woerners kontor i Trondheim. Her ble han venn med en norsk arbeider. I 1981 besøkte Hammer sine venner i Norge, han var også tilbake til Falstad fangeleir under dette besøket.

Jan Hammer
tilbake på Falstad
fangeleir under
sitt besøk i Norge
sommeren 1981.

Ved å følge denne
QR-koden kommer
du til nettsiden
www.fanger.no.
Der vil du få mer informasjon
om Jan Hammers
fangehistorikk i Norge.

Jan Jansa

Jan Jansa (1923-ukjent) ble sendt til Norge som tvangsarbeider i 1942. Han jobbet først ved ubåtbunkeren Dora, før han i april 1943 ble sendt til et steinbrudd i Melhus, to mil sør for Trondheim. Arbeidsforholdene i Melhus var tøffe – lange arbeidsdager, få fridager og lite mat. I januar 1944 flyktet Jansa sammen med den tsjekkiske tvangsarbeideren Václav Dostál. De to ble først fraktet med båt til Steinkjer, derfra gikk flukten til fots mot svenskegrensen. Værforholdene var tøffe, og de møtte på store snømengder i fjellområdene mot Sverige. Václav Dostál avbrøt fluktforsøket, mens Jansa kom seg over til Sverige.

Etter å ha gått gjennom avhør med svenske myndigheter ble han sendt til den tsjekkiske ambassaden i Stockholm. I oktober 1944 ble han fløyet til England hvor han ble trent opp i det tsjekkiske luftforsvaret. Ved krigens slutt tjenestegjorde han i Tain flyplassen i Skottland.

Jan Jansas reise i Europa under andre verdenskrig.

(Grafikk: Vendula Hingarová)

Videre lesing / Sendt mot nord, tyve historier
sidene 19, 27, 31, 63 og 71

Svensk avhørsrapport av to tsjekkiske tvangsarbeidere som hadde klart å flykte over grensen til Sverige.

(Narvik Krigsmuseum)

REPATRIERING

Helsesjekk på Bjølsen skole.
Oslo var siste stoppested i Norge
for de tsjekkiske tvangsarbeiderne
før repatriering til hjemlandet.
(Foto: Jaroslav Malý)

Tsjekkiske tvangsarbeidere klare for den lange
reisen til hjemlandet. Legg merke til tegningen
på togvognen. (Foto: Jaroslav Malý)

Mange tsjekkiske tvangsarbeidere ble sendt
med fly fra Oslo til Brussel. For de aller fleste
var dette første flytur.

Tyskland kapitulerte 8. mai 1945 uten å yte militær motstand. De tsjekkiske tvangsarbeiderne som var spredd over store deler av landet ble betegnet *displaced persons*, disse skulle repatrieres til hjemlandet. Tsjekkerne ble først samlet i seks transittleirer, før alle til slutt ble samlet i Oslo for hjemsendelse til repatrieringsmottaket i Pilsen i Tsjekkoslovakia. Noen ble sendt med fly til Brussel, deretter på lastebil via Verdun og München til Pilsen. De fleste ble fraktet med båt til Stettin, deretter videre med tog til Pilsen. En liten gruppe tsjekkere reiste sammen med sovjetiske krigsfanger med tog gjennom Sverige og Finland til Moskva. Der ble de satt i en forvaringsleir øst for Moskva før de ble sendt videre med tog til Tsjekkoslovakia.

Klare for togreisen fra Norge til Tsjekkoslovakia. Togvognen er pyntet med påskriften «Leve ČSR» og «Leve Norge». Dette forteller oss at minnene fra Norge var gode, til tross for at de var sendt hit til landet mot sin vilje. (Foto: Jaroslav Malý)

Tsjekkske tvangsarbeidere deltok under eget flagg i 17. mai-toget i Trondheim, 1945.

Ventetiden i Trondheim

Da Tyskland kapitulerte og freden kom, ble de tsjekkiske tvangsarbeidene i Strindaleiren i Trondheim overlatt til seg selv. Tyske myndigheter sørget ikke lengre for matforsyninger til leiren. Det samme gjaldt for tvangsarbeidere fra Danmark, Belgia, Polen, Holland, Frankrike og Jugoslavia, og krigsfangene fra Sovjetunionen og Serbia. I denne overgangsperioden mellom krig og fred opprettet Røde Kors i Trondheim en kantine for matservering til de trengende menneskene. Røde Kors anslo at de serverte om lag 4000 smørbrød hver dag. I tillegg serverte da havresuppe. De allierte myndighetene tok etter kort tid over ansvaret for matrasjoner til alle som trengte det.

Trønderheimen er blitt et Babels tårn.
400 utlendinger spiser der. - På 14 dager
er det smurt 136.000 smørbrød!

Adresseavisens omtale av Røde Kors sin matservering til blant annet de tsjekkiske tvangsarbeiderne i Trondheim, Adresseavisen 23. mai 1945

Videre lesing

Sendt mot nord, tyve historier sidene 39, 53, 77 og 83

Det tsjekkosllovakiske kommunistregimet fra 1948 ønsket ikke et offisielt tvangsarbeiderminne. Først etter fløyelsrevolusjonen i 1989 ble derfor de «norske» tvangsarbeidererfaringene del av den offisielle minnepolitikken. Løse gruppenettverk møttes likevel til uformelle samlinger i kommunisttiden, men samlingene ble mer formelle og hyppigere etter kommunismens fall.

Invitasjonen som Antonín Holub fikk om å delta på samling for «norske» tvangsarbeidere i 1995. Holub var lenge utplassert i Trondheim.

I. SETKÁNÍ „NORÁKŮ“
PO 50TI LETECH
u příležitosti ukončení II. světové války
a návratu do vlasti
1945 - 1995

Havlíčkův Brod, 17. – 19. srpna 1995

PAMĚTNÍ LIST

*spomínka na kameráda
Holuba.*

Jiří Konec
KARL JIRGL
za organizační výbor

Miloslav
MILO NOVÁK
za organizační výbor

Harald Brenna
HARALD BRENN
Colonel
Air Force

Janectel

Minnet om tvangsarbeidet

Adolf Šutera (1922-1999) organiserte samlinger for de «norske» tvangsarbeiderne i 1965 og 1985. Han førte oversikt over tvangsarbeiderne. Han hadde selv vært utplassert på Trondenes utenfor Harstad.

Mellom 1965 og 1985 ble det organisert større uformelle samlinger i ly av den offisielle minnemarkeringen for seieren over Hitler-Tyskland. Selv om møtene måtte følge kommunistregimets normer, forsterket de samholdet i det uformelle tvangsarbeidernetverket og de begynte å kalle seg *Noráci*. I tsjekkisk dagligtale betyr det «de fra Norge». *Nor* betyr nordmann og endelsen *-áci* refererer til gruppen. Betegnelsen brukes i offentligheten.

Videre lesing / *Sendt mot nord, tyve historier* sidene 13, 79-81 og 89

De fleste tvangsarbeiderne var døde da muligheten for tvangsarbeidererstatning åpnet seg ved inngangen til 2000-tallet. Det forklarer at bare 243 personer søkte. Fra 1990-årene var det etterkommerne som holdt minnet om fedrenes tvangsarbeidererfaring i hevd. Utstillingen fra 2021 som ble åpnet ved den norske ambassade i Praha, viser hvordan etterkommere har minnet sine fedre. (Foto: Vojtěch Vlk)

Publikasjoner

- Vendula V. Hingarová, Z. Maršálek, V. Vlk. *Posláni na sever: 15 příběhů = Sendt til Nord: femten historier: Noráci 15*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2021
- Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol, Vendula V. Hingarova, Zdenko Maršálek, De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim, i Magne B. Rabben (red.), *Midtnorske historier*, Oslo: Novus forlag, 2021, 147-185.
- Vendula V. Hingarová og Zdenko Maršálek, *Posláni nas sever. Česi na nucené práci v Norsku, Červený kostelec*: P. Mervart 2022
- Vendula V. Hingarová, Zdenko Maršálek, Lars Busterud. *Sendt mot Nord: tyve historier: Noráci 20 =. Posláni na sever: 20 příběhů*. Trondheim: Forsvarsmuseet Rustkammeret 2023
- Hans Otto Frøland og Vendula Hingarová, Forced Labour Displacement during WWII: Czechs in Norway and their Memorialisation, i Miika Tervonen et al. (eds.), *Forced Migrants in Nordic Histories and Historiographies*, Helsinki: Helsinki University Press 2024

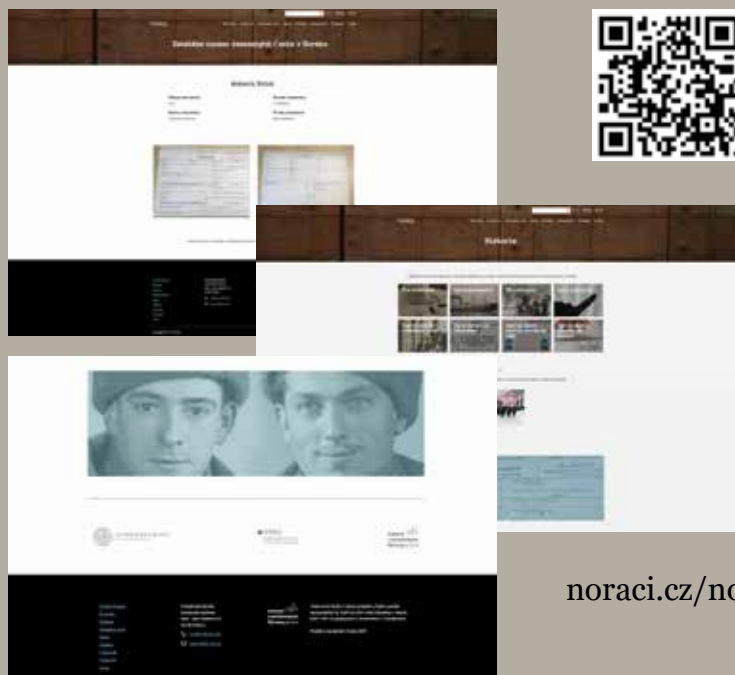

Vandretstillinger

- Posláni na Sever (Sendt mot Nord), sendt i 15 forskjellige steder i Tsjekkia, 2021-2024,
- Tsjekkiske tvangsarbeidere i Trondheim, Ruskammeret 2023
- Tsjekkiske tvangsarbeidere i Trondheim, NTNU, Kalvskinnet, 2023

Website

- noraci.cz
- on-line database om tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge

noraci.cz/no

PROSJEKTENE OM DE TSJEKKISKE TVANGSARBEIDERNE I NORGE

De to forskningsprosjektene Noráci 1 og Noráci 2 har vært finansiert av EØS-midlene for Tsjekia og har vært ledet fra Karlsuniversitetet i Praha med NTNU i Trondheim som norsk partner. Også Forsvarsmuseet Rustkammeret i Trondheim og Falstadsenteret i Ekne har vært involvert i prosjektene.

Prosjektet Noráci 1 startet i 2018 og ble avsluttet i 2022. Prosjektet opparbeidet kunnskap om de tsjekkiske tvangsarbeidernes erfaringer fra tvangsutskrivutskrivning i 1942 i det såkalte Riksprotektoratet til repatriering i Tsjekkoslovakia i 1945, med vekt på erfaringene som tvangsarbeidere i Norge. Prosjektet har også opparbeidet kunnskap om hvordan minnet om tvangsarbeidet ble forvaltet i Tsjekkoslovakia og i Tsjekia etter Fløyelsrevolusjonen i 1989. Prosjektet har benyttet det som historikerne kaller kollektivbiografiens metode.

Prosjektet Noráci 2 startet i 2023 og ble avsluttet i 2024. Prosjektet har utviklet tanker og planer om hvordan kunnskapen om tvangsarbeidererfaringene kan brukes didaktisk i universitetsutdanning av lærere, mer konkret hvordan lærere kan bruke kunnskapen som læringsressurs overfor elevene i skolen, og sist hvordan kunnskapen kan formidles mer allment til nytte for samfunnet. Grunntanken er at historisk kunnskap om tvangsarbeid er egnet for å fremme medborgerskapsnormer.

(Foto: Vojtěch Vlk, Lisa-Anna Žáková, Lars Busterud)

Billedsamling / Det ble samlet over 4000 krigsbilder fra okkuperte Norge fra etterkommerer til tsjekkiske tvangsarebidere i Tsjekia. Billedsamling forvaltes av Filosofisk fakultet, Karlsuniversitet.
Mere info: noraci.cz/no/billedsamling

FALSTADSENTERET

Falstadsenteret 2019 (Foto: Svein Helge Falstad)

Stiftelsen Falstadsenteret er ett av syv nasjonale freds- og menneskerettighetssentre, etablert i 2000. Det holder til i hovedbygningen til den tidligere SS Straffefangenenlager Falstad på Ekne i Levanger.

Omkring 4200 mennesker fra mer enn 15 ulike nasjoner var fanger på Falstad under andre verdenskrig. Blant dem var ca 20 tsjekkiske tvangsarbeidere. Omkring 200 norske, jugoslaviske og sovjetiske fanger ble henrettet i Falstadskogen i årene 1942-43. Falstadskogen og det tidligere leirområdet er i dag et minneste.

Falstadsenteret driver undervisning, formidling og kunnskapsutvikling om fangehistorie fra andre verdenskrig, demokrati og menneskerettigheter. Som forskningsmiljø er senteret særlig aktiv på feltene minnekultur, minnepolitikk og minneste pedagogikk. Senteret har mer enn 20.000 besøkende hvert år, hvorav omkring halvparten er skoleelever og studenter.

Fanger bak piggråden på Falstad våren 1945 (Foto: Falstadsenteret)

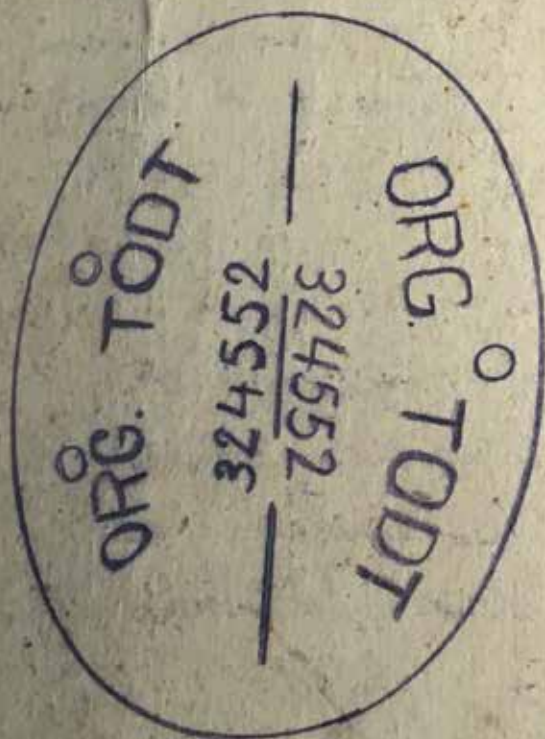
Gjennom flere år har Falstadsenteret utviklet og driftet digitale kunnskapsbaser knyttet til fangehistorie fra andre verdenskrig.

På oppdrag fra Krigsgravtjenesten har senteret ansvar for registeret **krigsgraver.no**, en oversikt over flere tusen utenlandske krigsgraver i Norge.

Senteret driver også kunnskapsbasen **fanger.no** i samarbeid med Arkivet freds- og menneskerettighetssenter. Dette er en oversikt over nordmenn som satt i fangenskap under andre verdenskrig, og utenlandske fanger på norsk jord. Registeret er under løpende utvikling. Foruten historiske data, inneholder basen en egen undervisningsmodul, for læring om andre verdenskrig fra et lokalt og mikrohistorisk perspektiv.

Fra 2024 vil Falstadsenteret også gå i gang med å registrere utenlandske tvangsarbeidere i Norge. Dette vil være en videreføring av arbeidet som er påbegynt av Karlsuniversitetet og NTNU i Noráci-prosjektet. Det nye registeret vil bli tilgjengelig på nettstedet **tvangsarbeidere.no**.

JOSEF KNAPP
VRDY U ČÁSLAVI

TRONDHEIM DNE 11/XI 42

NORSKO